

Funerary Customs in Ancient Biblical Israel and the Importance of Tomb Ownership During the Patriarchal Era

Theodore Rocas

<http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2024-12-159>

Abstract. *The burial of the deceased, in all the peoples of the Ancient Near East, and especially in ancient biblical Israel, served as a confirmation that life continues after death and that, through burial, the peace of the deceased in eternity is ensured. For this reason, the violation of a tomb was considered sacrilegious and disrespectful, as it disturbed the tranquility of the soul of the deceased. To remain unburied was regarded as atrocious and dishonorable, as it was believed that the soul of the person would remain trapped between two worlds and could not pass into the realm of the dead to find the much-desired peace and serenity. In contrast, burial was considered a special honor for the deceased and for their relatives who took care of the funeral rites. The tomb of the deceased was a significant element according to the beliefs of ancient peoples, and particularly of ancient Israel. The purchase of a tomb in Palestine during the period of the Patriarchs of ancient Israel demonstrates both the necessity of ensuring a dignified burial and the transition of the deceased into eternity, as well as securing the possession and ownership of the land through purchase. Despite the certainty of purchasing and owning the land, the Israelite knows that he is a temporary sojourner on this land and a steward of it, as the absolute and sole owner of the entire earth is God Himself. A characteristic example is the purchase of the Cave of Machpelah by Abraham, in order to bury his wife and, subsequently, for himself and his descendants to be buried there, as described in the Book of Genesis. During the process of purchasing the cave, the Hittites offered to give it to Abraham as a gift, but he refused to avoid any future claims or transactions and to ensure that the place would become his property, thereby securing his descendants' rights to that land. The purchase of the cave and the possession of this specific portion of land serves as proof to Abraham and his descendants that God's promises to the Patriarch Abraham regarding the Promised Land were beginning to be fulfilled.*

Keywords. *tomb, burial customs, violation, eternity, ownership of land, Abraham, cave.*

Εισαγωγή: Η έννοια του τάφου

Ο όρος «τάφος» προέρχεται από το ρήμα «θάπτω» και αναφέρεται στην «ταφή», τον «ενταφιασμό» ή την «κηδεία»¹. Ήδη από τα προϊστορικά χρόνια, οι άνθρωποι έδειχναν ιδιαίτερη επιμέλεια και φροντίδα για τον ενταφιασμό των νεκρών. Αυτή η φροντίδα, με τις διάφορες μορφές της, μαρτυρεί την πίστη στην επιβίωση του ανθρώπου ακόμα και μετά τον θάνατο. Το να στερηθεί κάποιος την ταφή θεωρούνταν τρομακτική δυστυχία τόσο στον αρχαίο Ισραήλ όσο και στους γειτονικούς λαούς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα που δείχνει την ιδιαίτερη φροντίδα για τον ενταφιασμό ενός νεκρού αποτελεί η ταφή του Αβραάμ, όπως περιγράφεται στο βιβλίο της Γενέσεως, ανακλώντας τα ταφικά έθιμα που επικρατούσαν στην ευρύτερη περιοχή της Παλαιστίνης².

1. Έθιμα ταφής στην Παλαιστίνη

Στην Παλαιστίνη, κατά τους χρόνους των Πατριαρχών του αρχαίου Ισραήλ, τα ταφικά έθιμα ήταν, στο σύνολό τους, ίδια με εκείνα της αρχαίας Μεσοποταμίας³. Κατά κανόνα, ο νεκρός θαβόταν σε έναν τάφο που έπρεπε να είναι κατάλληλος για την ηρεμία της ψυχής του. Αυτό υποδεικνύει την πεποίθηση ότι η ζωή μετά τον θάνατο φαινόταν να είναι ίδια με τη ζωή πριν από αυτόν. Οι ζωντανοί μπορούσαν να φροντίσουν τον νεκρό, διατηρώντας το πτώμα του αλώβητο και εφοδιάζοντάς το με αντικείμενα που ήταν αναγκαία για αυτόν⁴.

Ο κόσμος των νεκρών θεωρείται ένας σκοτεινός τόπος, όπου οι νεκροί ζουν με τη μορφή σκιών, ενώ η ευημερία τους εξαρτάται από τους ζωντανούς. Από τον Κάτω Κόσμο δεν μπορεί να ξεφύγει κανείς, εκτός από τον βασιλιά, ο οποίος μετά τον θάνατό του θεοποιείται. Σε ειδικές νεκρικές τελετές που αποσκοπούν στην ευημερία του βασιλιά, αυτός απεικονίζεται από ένα άγαλμα, καθώς το σώμα του έχει καεί μαζί με τα νεκρικά αντικείμενα. Τα οστά του, μετά την καύση του σώματος, τοποθετούνται για να αναπαυθούν σε ένα κτίριο που ονομάζεται «Πέτρινος Οίκος»⁵.

¹ H. Liddell & R. Scott, «τάφος», Μέγα Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσας, μεταφρασθέν εκ της αγγλικής εις την ελληνικήν υπό Ξενοφώντος Π. Μόσχου (καθηγητού), Τόμος V, Εκδότικός Οίκος Ι. Σιδέρης Αθήναι α.ε., σ. 296.

² A. George, «ενταφιασμός», Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας, Μετάφραση; Καίτη Χιωτέλη, Εκδ. Βιβλικό Κέντρο Άρτος Ζωής, σ. 368.

³ Στη Μεσοποταμία, η ταφή του νεκρού σώματος θεωρούνταν ότι διευκόλυνε το πνεύμα του να εισέλθει στον Κάτω Κόσμο. Ο τάφος του νεκρού είχε ιδιαίτερη σημασία, καθώς αποτελούσε τόπο ησυχίας και ηρεμίας. Ο τάφος αποτελούσε την κατοικία του νεκρού και το σημείο όπου το πνεύμα του μπορούσε να κληθεί από τον κόσμο των νεκρών πίσω στον κόσμο των ζωντανών. D. Potts, *Mesopotamian Civilization: The Material Foundations*, The Athlone Press, London 1997, σ. 221.

⁴ K. Spronk, «Beatific Afterlife in Ancient Israel and in the Near East», AOAT, B. 219, Verlag Butzon & Bercker Kevelaer, Neukirchener Verlag Neukirchen - Vluyn 1986, σ. 139.

⁵ K. Spronk, «Beatific Afterlife in Ancient Israel and in the Near East», AOAT, B. 219, Verlag Butzon & Bercker Kevelaer, Neukirchener Verlag Neukirchen - Vluyn 1986, σ. 130-131.

Στην Παλαιστίνη, λόγω των υψηλών θερμοκρασιών, θεωρούνταν πιο συνετό να θάβουν τα νεκρά σώματα με κατάλληλα έθιμα, τα οποία ακολουθούσαν μια συγκεκριμένη ιεραρχία. Το νεκρό σώμα πλενόταν, αλειφόταν με αρώματα, και στη συνέχεια τυλιγόταν με λινό ύφασμα πριν μεταφερθεί με πομπή πάνω σε μια λίθινη πλάκα, είτε σε τάφο είτε σε σπηλιά. Οι τάφοι σκάβονταν, αλλά τα σπήλαια ήταν πιο εύχρηστα για την ταφή, όπως, για παράδειγμα, το σπήλαιο όπου ετάφη ο Αβραάμ στη Χεβρών (Γεν. 23,19). Το σπήλαιο σφραγιζόταν με έναν μεγάλο λίθο που χρησίμευε ως «εμπόδιο διαφυγής» για τον νεκρό. Αφού το σώμα του νεκρού διαλυόταν, τα οστά συλλέγονταν και τοποθετούνταν σε κιβώτια⁶.

Ο νεκρός έπρεπε να ταφεί από τους συγγενείς του (Αμ. 6,10), αν ήταν δυνατόν την πρώτη ημέρα του θανάτου του και κατά προτίμηση σε έναν οικογενειακό τάφο (Γεν. 23,49-50,7, Β' Σαμ. 19,38). Τα ταφικά έθιμα διαρκούσαν επτά ημέρες, με εξαίρεση την περίπτωση του Μωυσή και του Ααρών, όπου διήρκεσαν τριάντα ημέρες. Υπήρχε η επιθυμία κάποιος να ταφεί δίπλα στους προγόνους του, διότι εκεί «απερχόταν», «προσετίθετο» και «συναγόταν» με τους οικείους του. Η καύση των νεκρών ήταν κάτι το απεχθές, αλλά εφαρμοζόταν μόνο σε ειδικές περιπτώσεις, όπως στο Α' Σαμ. 31,12-13. Η ταφή ήταν η επιθυμία όλων και θεωρούνταν ως ανταμοιβή για μια καλή ζωή. Το να μείνει κάποιος άταφος θεωρούνταν τρομερή μοίρα. Αφότου πέθαινε, ο άνθρωπος οδηγούνταν στον τάφο του, ενώ η ψυχή του οδηγούνταν στο βασίλειο των νεκρών (εβρ. *עֲרִיב*), από όπου δεν υπήρχε επιστροφή⁷.

2. Η σημασία του τάφου στο αρχαίο Ισραήλ

Κατά τους χρόνους των Πατριαρχών του αρχαίου Ισραήλ, στην Παλαιστίνη παρατηρούνται πολλοί τρόποι ενταφιασμού των νεκρών, σε τάφους σκαμμένους μέσα στο χώμα ή σε βράχο, με το κεφάλι στραμμένο προς την Ανατολή και το σώμα προς τον Νότο (12ος - 11ος αιώνας π.Χ.). Ίχνη αποτέφρωσης απαντούν πολύ σπάνια, και τα καμένα οστά διατηρούνταν μέσα σε πήλινα αγγεία⁸.

Για τον Ισραηλίτη, ο τάφος έχει μεγάλη σημασία και είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένος με την ταφή του νεκρού, καθώς θεωρείται ο τόπος κατοικίας του. Η ταφή αποτελεί ένδειξη της ιδιαίτερης εύνοιας και φροντίδας του Θεού, και γι' αυτό το λόγο προσέλκυσε τη φροντίδα και το ενδιαφέρον των συγγενών του εκλιπόντος. Αυτή η φροντίδα αφορούσε και την εύρεση του κατάλληλου τόπου για τον ενταφια-

⁶ W. Browning, «burial», A Dictionary of the Bible, Oxford University Press, Oxford New York 1996, σ. 53.

⁷ H. D. Preuss, Θεολογία της Παλαιάς Διαθήκης Τόμοι Α' - Β', Μετάφραση - Επιμέλεια: Ι. Χρ. Μούρτζιος, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 719-720.

⁸ A. Chouraqui, Η Καθημερινή Ζωή των Ανθρώπων της Βίβλου, Μετάφραση: Σταύρου Βλοντάκη, Εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1992, σ. 232.

σμό, και ιδιαίτερα την ταφή στην πατρίδα του και η εναπόθεση του λειψάνου του σε οικογενειακό τάφο⁹.

Οι διηγήσεις περί των πατριαρχών του Ισραήλ μας βοηθούν να κατανοήσουμε τη σημασία της αγοράς γης για τη χρήση της ως τάφος για την ταφή αγαπημένων προσώπων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο θάνατος της Σάρρας, της συζύγου του Αβραάμ, ο οποίος προσήλθε στους Χετταίους προκειμένου να ζητήσει από αυτούς τόπο για την ταφή της Σάρρας, με τον τάφο να αποτελεί περιουσιακό στοιχείο για αυτόν. Μετά την επίσημη πράξη αγοραπωλησίας, ο αγρός, το σπήλαιο και τα δέντρα περιήλθαν στην ιδιοκτησία του Αβραάμ. Έκτοτε, το σπήλαιο θεωρείται οικογενειακός τάφος, όπου θάβονται η Σάρρα και, πλησίον της, ο Αβραάμ, ο Ισαάκ με τη Ρεββέκα, ο Ιακώβ και η Λεία, και αργότερα, σύμφωνα με την επιθυμία του, ο ίδιος ο Ιωσήφ, ο οποίος εξέφρασε την επιθυμία να ταφεί στο σπήλαιο που είχε αγοράσει ο Αβραάμ ως ιδιοκτησία του¹⁰.

3. Το σπήλαιο Μαχπελά

Το παραπάνω περιστατικό αναφέρεται στο βιβλίο της Γενέσεως, όπου γίνεται λόγος για την αγορά ενός σπηλαίου από τον Αβραάμ. Ο Πατριάρχης Αβραάμ αγοράζει το συγκεκριμένο σπήλαιο από τους Χαναναίους προκειμένου να ενταφιάσει τη νεκρή σύζυγό του. Οι Χετταίοι επιθυμούν να του δωρίσουν τη γη αυτή, αλλά ο Αβραάμ αρνείται πεισματικά, επιμένοντας να την αγοράσει, όπως και τελικά συμβαίνει¹¹.

Με την αγορά του Σπηλαίου της Μαχπελά διαφαίνεται η διαφορά μεταξύ του Αβραάμ και των Χαναναίων. Ο Αβραάμ επιλέγει να αγοράσει το σπήλαιο-τάφο, απορρίπτοντας κατηγορηματικά την προσφορά να το δεχτεί ως δώρο. Με αυτή την πράξη, ο Χετταίος Εφρών χάνει οριστικά αυτό το τμήμα από το κτήμα του. Έτσι, καθίσταται σαφές ότι ο Αβραάμ όχι μόνο δεν επιθυμεί να έχει σχέσεις με τους Χαναναίους, αλλά και ότι εγείρει αξιώσεις επί της χώρας τους, αποκλείοντας τους μέχρι τότε κατοίκους της¹². Η αποδοχή της δωρεάς θα σήμαινε την έναρξη διαπραγματεύσεων μεταξύ του Αβραάμ και των Χαναναίων. Ωστόσο, η πληρωμή και η αγορά του αγρού συνιστούν αυτόματα την εξαγορά της γης και την απόκτηση δικαιωμάτων ιδιοκτησίας. Η αξίωση του Αβραάμ για τη χώρα εκφράζεται στις επόμενες ενότητες των διηγήσεων περί των Πατριαρχών του Ισραήλ. Στο ίδιο σπήλαιο,

⁹ Ν. Παπαδόπουλου, Ο Θάνατος και οι Μεταθανάτιοι Παραστάσεις κατά τα Ιστορικά Βιβλία της Παλ. Διαθήκης μέχρι της Βαβυλωνίου Αιχμαλωσίας, Αθήναι 1965, σ.71.

¹⁰ Ν. Παπαδόπουλου, Οι εν τη Παλαιά Διαθήκη Μνημονευόμενοι Τάφοι: από της εποχής των Πατριαρχών μέχρι της Βασιλείας, εν Αθήναις 1978, σ. 29-36.

¹¹ Γεν. 23,1-18.

¹² Ν. Lemche, Η Προϊστορία του Ισραήλ, Από τις αρχές έως το τέλος του 13ου αι. π.Χ., Εκδ. Π. Σ. Πουρνάρα, Μετάφραση: Ιωάννη Χ. Μούρτζιου, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 41.

ο Αβραάμ ενταφιάζει πρώτα τη σύζυγό του, τη Σάρρα (Γεν. 23,19), και αργότερα ενταφιάζεται και ο ίδιος (Γεν. 25,9-10)¹³.

Όταν ο Αβραάμ αγόρασε το σπήλαιο της Μαχπελά και τον αγρό στη Χεβρών από τους Χετταίους, προκειμένου να ενταφιάσει τη Σάρρα, ξεκίνησε η εκπλήρωση της επαγγελίας σχετικά με την υποσχεθείσα γη (Γεν. 23,17-20). Ωστόσο, ο Αβραάμ έγινε κύριος μόνο ενός μικρού τμήματος αυτής της γης, η οποία επρόκειτο, μετά από εκατοντάδες χρόνια, να περιέλθει στη δικαιοδοσία των απογόνων του. Οι περισσότεροι από τους Πατριάρχες του Ισραήλ ενταφιάστηκαν σε αυτό το σπήλαιο, το οποίο κατέληξε να γίνει σύμβολο ανάπαυσης για ολόκληρο το ισραηλιτικό έθνος¹⁴. Αναφορικά με την κτήση της γης, οι Ισραηλίτες γνώριζαν ότι οι διατάξεις του Δευτερονομίου όριζαν πως ο μόνος και απόλυτος κύριος ολόκληρης της γης είναι ο ίδιος ο Θεός¹⁵.

Το σπήλαιο Μαχπελά (εβρ. *מְחֵלָה*), όπως αναφέρεται στο Μασωριτικό κείμενο, σημαίνει «σπήλαιο το διπλό» και μεταφράζεται από τους Ο΄ ως «τὸ σπήλαιον τὸ διπλοῦν» (Γεν. 23,17-19). Η ονομασία αυτή προέρχεται πιθανότατα από τη διαμόρφωση του ίδιου του σπηλαίου, ένα από τα πολλά που υπήρχαν στην Παλαιστίνη, τα οποία μπορούσαν να χρησιμεύσουν για ενταφιασμό των νεκρών, εφόσον προσαρμόζονταν και κατασκευάζονταν κατάλληλα¹⁶. Ο τάφος γενικά είναι ο χώρος ταφής των νεκρών, ο οποίος πρέπει πρώτα να αγοραστεί για να χρησιμοποιηθεί¹⁷.

Στον ίδιο ακριβώς τάφο ετάφη και ο Αβραάμ, ο οποίος «προσετέθη πρὸς τὸν λαὸν αὐτοῦ»¹⁸. Με αυτή τη φράση, το βιβλίο της Γένεως αναφέρεται στον οικογενειακό τάφο που είχε αγοράσει ο Αβραάμ¹⁹. Αργότερα και ο Ιακώβ θα ταφεί στο ίδιο σπήλαιο που ετάφη ο Αβραάμ και η Σάρρα απέναντι από τη Μαμβρή²⁰ και θρηνήθηκε από τον Ιωσήφ και όλη την Αίγυπτο²¹. Το νεκρό σώμα του Ιακώβ συνοδεύτηκε με μεγάλη πομπή από την Αίγυπτο στη γη Χαναάν, καθώς ο Θεός είχε υποσχεθεί ότι θα τον έφερνε πίσω στη γη της επαγγελίας και πως θα τον έθαβε ο Ιωσήφ (Γεν. 46,4). Η

¹³ J. Golinday, *Baker Commentary on the Old Testament Pentateuch: Genesis*, Baker Academic, Michigan 2020, σ. 369.

¹⁴ H. Wolff, *An Introduction to the Old Testament: Pentateuch*, Moody Publishers, Chicago 1991, σ. 130.

¹⁵ Α. Παλάντζα, *Το Βιβλίο της Ρούθ και η Θεολογία του*, Εκδ. Έννοια, Αθήνα 2015, σ. 143.

¹⁶ Ι. Φούντα (*Αρχιμανδρίτου*), *Ερμηνεία Παλαιάς Διαθήκης: Γένεσις, Τόμος 1*, Εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 2004, σ. 463.

¹⁷ H. D. Preuss, *Θεολογία της Παλαιάς Διαθήκης Τόμοι Α΄ - Β΄, Μετάφραση - Επιμέλεια: Ι. Χρ. Μούρτζιος*, Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 531.

¹⁸ Γεν. 25,8.

¹⁹ D. Kinder, *Tyndale Old Testament Commentaries: Genesis, Volume 1*, Inter Varsity Press, England 2008, σ. 161.

²⁰ Γεν. 49,30.

²¹ Γεν. 50,3-4.

νεκρική πομπή παρουσιάζεται ως ένα ταξίδι, ενώ ο οικογενειακός τάφος του Αβραάμ, όπου θάπτεται και ο Ιακώβ, αποτελεί μια λαμπρή αξίωση για τη γη της επαγγελίας²².

Επίλογος

Για τους λαούς της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής και κυρίως για τον αρχαίο βιβλικό Ισραήλ, η ταφή του νεκρού είχε ιδιαίτερη σημασία, καθώς η πεποίθηση ότι η ζωή επεκτείνεται και πέραν του θανάτου και του τάφου ήταν ευρέως διαδεδομένη. Έτσι εξηγείται η ιδιαίτερη επιμέλεια για την ταφή των νεκρών, καθώς και το γεγονός ότι σε τάφους βρέθηκαν πολύτιμα αντικείμενα, τα οποία συνόδευαν τον νεκρό στην επόμενη ζωή.

Τα ταφικά έθιμα απαντούν σε όλους τους λαούς της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής, και οι αντιλήψεις για αυτά τα έθιμα είναι σχεδόν όμοιες παντού. Η πεποίθηση ότι ο θάνατος είναι ένα πέρασμα προς την αιωνιότητα είναι κοινή για όλους τους λαούς. Αυτή η πεποίθηση, καθώς και η αναγκαιότητα του ενταφιασμού, εδράζεται στην πεποίθηση ότι ο νεκρός πρέπει να έχει απόλυτη ηρεμία στην αιώνια ζωή, κάτι που αποτελεί βασική προϋπόθεση και επιταγή. Γι' αυτό το λόγο, ο τάφος δεν πρέπει να παραβιάζεται και να παραμένει ακέραιος ως σημείο «απαγορευμένο», με την έννοια ότι ο τάφος είναι το αιώνιο κατοικητήριο του νεκρού και ο χώρος από τον οποίο ο άνθρωπος περνάει στην αιωνιότητα.

Η κατοχή τάφου, και μάλιστα οικογενειακού, δεν συνδέεται μόνο με τον τόπο της ανάπαυσης του νεκρού αλλά και με κυριαρχικά δικαιώματα επί της γης. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η αγορά του Σπηλαίου Μαχτελά από τον Αβραάμ, το οποίο κατείχαν οι Χετταίοι, για να θάψει τη σύζυγό του, Σάρρα, και αργότερα για να ταφεί και ο ίδιος καθώς και οι γιοι του. Έτσι, η Παλαιά Διαθήκη και συγκεκριμένα οι διηγήσεις του βιβλίου της Γενέσεως για τους Πατριάρχες του Ισραήλ παρέχουν σαφή εικόνα για τέτοιες συνήθειες που απαντούν στην περιοχή της Παλαιστίνης.

Η κατοχή αυτού του συγκεκριμένου τμήματος γης στη Χαναάν από τον Αβραάμ αποτελεί απόδειξη ότι αρχίζει η εκπλήρωση της επαγγελίας του Θεού σχετικά με την υποσχεθείσα γη σε αυτόν και στους φυσικούς απογόνους του. Παρατηρείται, λοιπόν, ότι ο τάφος που αγόρασε ο Αβραάμ για τη Σάρρα και για τον ίδιο, στη συνέχεια θα αποτελέσει τον χώρο όπου θα βρουν ανάπαυση ο γιος του, Ισαάκ, με τη Ρεβέκα, αλλά και ο Ιακώβ. Έτσι, ο τάφος γίνεται «δοχείο» για ολόκληρη την οικογένεια του Αβραάμ, και κάθε ένας που ενταφιάζεται εκεί αποδεικνύει ότι συγκαταλέγεται στους προγόνους του και ότι ο θάνατος δεν αποτελεί αιτία διάσπασης της οικογένειας. Αντίθετα, η οικογένεια παραμένει ενωμένη ακόμα και μετά τον θάνατο.

²² A. Ross, Cornerstone Biblical Commentary: Genesis, Volume 1, Tyndale House Publishers, Illinois 2007, 252.

Βιβλιογραφία:

1. *Biblia Hebraica*, Stuttgartensia, Fünfte verbesserte Auflage, Studienausgabe, Gedruckt mit Unterstützung der Deutschen Forschungsgemeinschaft, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1967.
2. *Browning W.*, «burial», *A Dictionary of the Bible*, Oxford University Press, Oxford New York 1996, σ. 53.
3. *Chouraqui A.*, *Η Καθημερινή Ζωή των Ανθρώπων της Βίβλου*, Μετάφραση: Σταύρου Βλοντάκη, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1992.
4. *George A.*, «ενταφιασμός», *Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας*, Μετάφραση; Καίτη Χιωτέλη, Εκδ. Βιβλικό Κέντρο ΑρτοςΖωής, στ. 368-369.
5. *Golinday J.*, *Baker Commentary on the Old Testament Pentateuch: Genesis*, Baker Academic, Michigan 2020.
6. *Kinder D.*, *Tyndale Old Testament Commentaries: Genesis, Volume 1*, Inter Varsity Press, England 2008.
7. *Lemche N.*, *Η Προϊστορία του Ισραήλ*, Από τις αρχές έως το τέλος του 13ου αι. π.Χ., Εκδ. Π. Σ. Πουρνάρα, Μετάφραση: Ιωάννη Χ. Μούρτζιου, Θεσσαλονίκη 1998.
8. *Liddell H. & Scott R.*, «τάφος», *Μέγα Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσας*, μεταφρασθέν εκ της αγγλικής εις την ελληνικήν υπό Ξενοφώντος Π. Μόσχου (καθηγητού), Τόμος V, Εκδοτικός Οίκος Ι. Σιδέρης Αθήναι α.ε., σ. 296.
9. *Παλάντζα Β. Α.*, *Το Βιβλίο της Ρούθ και η Θεολογία του*, Εκδ. Έννοια, Αθήνα 2015.
10. *Παπαδόπουλου Μ. Ν.*, *Ο Θάνατος και αι Μεταθανάτιαι Παραστάσεις κατά τα Ιστορικά Βιβλία της Παλ. Διαθήκης μέχρι της Βαβυλωνίου Αιχμαλωσίας*, Αθήναι 1965.
11. *Παπαδόπουλου Μ. Ν.*, *Οι εν τη Παλαιά Διαθήκη Μνημονεύμενοι Τάφοι: από της εποχής των Πατριαρχών μέχρι της Βασιλείας*, εν Αθήναις 1978.
12. *Potts D.*, *Mesopotamian Civilization: The Material Foundations*, The Athlone Press, London 1997, σ. 221.
13. *Preuss D. H.*, *Θεολογία της Παλαιάς Διαθήκης Τόμοι Α' - Β'*, Μετάφραση - Επιμέλεια: Ι. Χρ. Μούρτζιος, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016.
14. *Rahlfs A. – Hanhart R.*, *Septuaginta id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, editio altera, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 2006.
15. *Ross A.*, *Cornerstone Biblical Commentary: Genesis, Volume 1*, Tyndale House Publishers, Illinois 2007.
16. *Spronk K.*, «Beatific Afterlife in Ancient Israel and in the Near East», *AOAT*, B. 219, Verlag Butzon & Bercker Kevelaer, Neukirchener Verlag Neukirchen - Vluyn 1986, σ. 139.
17. *Φούντα Ι. (Αρχιμανδρίτου)*, *Ερμηνεία Παλαιάς Διαθήκης: Γένεσις*, Τόμος 1, Εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι 2004.
18. *Wolf H.*, *An Introduction to the Old Testament: Pentateuch*, Moody Publishers, Chicago 1991.